

Osmanlı Devletinde Şaraptan Alınan Vergiler

Fethi Gedikli*

In this paper, I mentioned the wine taxes collected by *hamr emini*, in the Ottoman Empire. The sources of this paper are the numbered 25 Court Registers of Galata which is deposited in the archives of *Istanbul Şer'iyye Sicilleri*. Documents contain quite a lot of materials on the subject in this court registers unfortunately make us understand only partially the matter. The date of the documents is 1013 pertaining to Hegira corresponds to AC 1604. Although it's necessary to examine the subject according to both of date and place within the broader context, also this paper may be useful to attract the attention to matter.

Key words: *Tekâlif-i şer'îye* (sharia taxes), *tekâlif-i örfîye* (taxes imposed by the Sultan), hamr, wine taxes, *arak*, *hamr emini*, *hamr* taxes, *istimare* taxes, *masdariyye*, *masdariye emini*, Kapıdağı, Bandırma, Erdek

Giriş

Osmanlı Devleti, tebaasından “tekâlif-i şer'îye” ve “tekâlif-i örfîye” diye iki grup vergi toplardı. Bu kavramlardan birincisi şer'î vergiler veya başka bir deyişle İslam hukukundan kaynaklanan vergiler anlamına gelirdi.¹ İkincisi ise örfî vergiler yani padişahın koyduğu vergiler demektir.² Vergiler, devletlerin varlıklarını sürdürmek için ihtiyaç duydukları paranın halktan toplanmasını ifade eder. Bu paralarla devlet, kendi örgütünü çalıştırır, görevlendirdiği kişilerin maaşını öder ve bugün kamu hizmeti dediğimiz halkın birtakım temel ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

- 1 İslam hukukunda vergi için bkz. Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları nu. 5, İstanbul 1984; Mehmet Erkal, *İslam Vergi Hukuku (Hulefâ-i Râşidin ve Emevîler Devri)*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1981, basılmamış dr. tezi; ayrıca Celal Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, Şâmil Yayınları, İstanbul, 1984, 448 s.
- 2 Osmanlı vergi sistemi için bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 2005. Osmanlılardaki vergilerin bazı boyutları hakkında ise bkz. Abdullah Demir, *Günümüze Mesajlarıyla Osmanlı Adaleti Karınca Hakkını Arayınca*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2011, s. 127-148.

Osmanlı devletinde vergiler esas itibariyle iltizam usulüyle toplandığı için konu üzerinde burada iltizamdan kısaca bahsetmek gerekir.³ Çünkü bu yazımızda “hamr” yani şarap mukâtaası emini vasıtasıyla toplanan vergiden bahsedeceğiz.⁴

Burada değerlendirmeye tabi tutulan belgelerin tümü İstanbul Şer’iye Sicilleri Arşivinde muhafaza edilen Galata Kadılığının 25 sayılı defterinden çıkarılmıştır. Konuya dair oldukça çok belgeyi içeren bu defterdeki malzeme ancak işin iç yüzünün bir kısmını anlamaya imkan vermektedir. Belgelerin tarihi olan Hicri 1013 tarihi, Miladi takvimde 1604’e denk gelmektedir. Me-seleyi hem zaman olarak, hem de mekân olarak daha geniş çerçevede ele alıp değerlendirmek icap ederse de yazımız, bundan sonra yapılacak çalışmalara bir katkı niteliği taşıyabilir.⁵

Bir İslam devleti olarak bilinen Osmanlı Devletinin şaraptan vergi alması bazıları için onun İslami niteliğiyle çelişkili görülebilir. İslam hukukuna göre Müslümanlar bakımından “mal” niteliğinde olmayan ve bu sebeple hukuki işlemlere konu olmayan ve haksız fiillere karşı korunmayan şarabın gayrimüslimler için mal niteliğinde olduğunu belirtelim. Bu sebeple, gayrimüslimler bakımından şarap hukuki işlemlere konu olabilir ve haksız fiile maruz kaldığında da hukuki koruma görür. Başka bir söyleyişle Müslümanlar bakımından mütekavvim olmayan (veya gayrimütekavvim olan) şarap, gayrimüslimler bakımından mütekavvim maldır. Bununla birlikte, gayrimüslimlere ait şaraplardan vergi alınıp alınmayacağı fakihler arasında tartışmalıdır. Ebu Hanife’ye göre gayrimüslimlere ait şaraptan vergi alınır, domuzdan (hınzır) alınmaz. Ebu Yusuf’a göre ise bir zimmî her ikisini birlikte taşırsa bunların

3 Osmanlı devletinde iltizam ve mukataa konularını daha önce kısaca ele almıştık; bkz. Fethi Gedikli, “Osmanlıda İltizam ve Mukataa”, *Çerçeve*, Yıl. 4, Sayı. 15, Ağustos-Ekim 1995, s.147-150. ve Fethi Gedikli, “Galata Şer’iye Sicillerinde Osmanlı Şirketleri”, *İstanbul Araştırmaları*, 7 (Güz 1998), s. 61-69.

4 Belirtelim ki, Osmanlı resmi kayıtlarında “şarap” kelimesi bugün kullandığımız anlamda kullanılmaz. Bildiğimiz alkollü içki yani şarap anlamında Osmanlıların kullandığı kelime “hamr”dır; bu sebeple yazımızda hamr ve şarap birbirinin yerine kullanılacaktır.

5 Haim Gerber, bir yazısında Bursa’daki şarap vergisi toplayıcısından söz etmiştir: “1081/1670 tarihinde sabık mukataa-i hamr mültezimi, mahkemeye başvurup geçmiş yıl içindeki faaliyetlerini bir bir açıklamıştır: Birçok kişiden vergileri tahsil etmiş ve karşılığında makbuz vermiştir. Bütün bu faaliyetler şarap satıcıları loncasının kayıtlarıyla karşılaştırılmış ve mahkemece tahkik edilmiştir.”, bkz. Gerber, “Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17. Yüzyıl Bursa’sı Mahkeme Kayıtları”, *Çev. M. Akman, MÜHF Hukuk Araştırmaları*, İstanbul 1994, c. 8, Sayı 1-3, s. 270. Müellif 1065/1655 yılında Bursa şarap vergisi tahsildarının bu vergiyi ödemeyi reddeden bir üreticiyi dava ettiğini zikretmiştir (Gerber, agm, s. 271).

vergileri âşir⁶ tarafından alınır. Bu durumda domuz şaraba tabi olur. Fakat ikisi ayrı ayrı taşınırsa şaraptan vergi alınır, domuzdan alınmaz. İmam Zufer'e göre ise her ikisinden de ayrı ayrı vergi alınabilir; çünkü bunlar zimmîlerin gözünde mal olma bakımından nitelikçe aynıdır.⁷

Bu durumda Hanefiler şaraptan vergi alınacağına görüş birliği içindedir. Domuzdan vergi alınması ise Ebu Hanife'ye göre caiz değildir. Fakat Ebu Yusuf'a göre şarapla birlikte taşınması halinde domuzdan da vergi alınır. İmam Zufer ise böyle bir şart ileri sürmeden domuz ile şarap arasında vergi alınması açısından herhangi bir fark görmez. Osmanlı Devleti'nin, Ebu Hanife'nin görüşünü değil talebesi Zufer'in görüşünü tercih ettiği ("kanun"laştırdığı) aşağıda zikredeceğimiz kanunname hükümlerinden anlaşılmaktadır.

Ebu Hanife'ye göre bu verginin alınmasının gerekçesi, *himaye* esasına istinat eder⁸ yani devlet gayrimüslim vatandaşını malını korumak karşılığında bir miktar talep eder. Öte yandan, gayrimüslimler bakımından mal olarak kabul edilen nesnelere vergi alınmaması, Müslüman tüccarlar açısından bir haksız rekabet yaratılması demektir; Müslümanlar üretip alışverişini yaptığı mallardan vergi verecekler, gayrimüslimler böyle bir "külfet"ten belirli mallar bakımından muaf tutulacaklar! Elbette böyle bir tutum, iki kesim arasında adaletsizlik manasına gelirdi.

6 "Âşir hür, müslim, kuvvet ve necdetle muttasıf olup şehir ve kasabalardan hariç, büyük bir rehğüzarda ikamet ederek tüccarın serbestçe seyir ve sefer etmelerini temin, mallarını yol kesicilerden vesairenden himaye ve siyanet eder, bunun mukabilinde de muayyen vergileri tahsilde bulunur" (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve İslahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi/Sarmaşık, yy., ts., c. 4, s. 92). Âşir ticaret mallarını himayeye gücü yeter olmalıdır. Bir beldeyi veya bir kasabayı güç kullanarak elde eden bir topluluk tacirlerin mallarından gerekli vergileri almışsa, artık bu mallardan o vergi dönemi için yeniden vergi alınamaz. Bu vergiler himaye karşılığında alınmaktadır; himaye bulunmadıkça vergiye hak kazanılmaz (Bilmen, age, c. 4, s. 93) Burada bir tek adam gibi tarif edilen âşir, devletin tayin ettiği bu işi yapan bir veya birkaç kişi olabileceği gibi, esasen himayeyi sağlayan devletin kendisi olarak anlaşılmalıdır. Âşir ya müstakildir ("kendisi devletçiktir!") veya onu görevlendiren "umumi" âşir olan devlet vardır, çünkü can ve mal güvenliğini sağlayan ve koruyan devlettir, dolayısıyla âşir yani vergi tahsiline hakkı olan devlettir.

7 İmam Şafii'ye göre ise her ikisinden de vergi alınmaz çünkü bunlar Müslümanlarca mütekavvim yani yararlanılması mübah olan veya hukuken korunacak mal değildir. (Bilmen, age., c. 4, s. 95) Hanbelilerin görüşü de aynıdır, bkz. Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müste'menîn fi'd-dâri'l-İslam*, 2. bs., Beyrut, 1988, s. 155 ve 161. Müellif kitabının 155. ve 162. sayfaları arasında bu konuyu işlemiştir. Bu kaynağı kullanmamı sağlayan İÜ Hukuk Fakültesi Roma Hukuku Anabilim Dalı başkanı Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman Savaş'a teşekkür ederim.

8 Bilmen, age., c. 4, s. 95

Osmanlı kanunnameleri incelendiğinde şaraptan da domuzdan⁹ da vergi alındığı görülmektedir. Meselâ, II. Bayezid'in Umumi Osmanlı Kanunnamesi'nin "bab-ı sani"sinin "Bacı ve beytülmal beyan eyler" ara başlıklı "fasl-ı salis"inin 80. maddesinde "Ve şehre gelen bir fuçu süciden (şaraptan) on beş akçe alına. Ve hınzır boğazlamağ-ıçün beslense, hınzır başına bir akçe alına." hükmü getirilmiştir.¹⁰

Kefalonya Kanunnamesi, 42. maddesinin son cümlesi de *yine* "ve şehre gelen bir fuçu süciden on beş akçe alına."¹¹ şeklindedir.

9 Bkz. meselâ, Kili Sancağı Kanunnamesi (Kanun-ı Bac ve Gümrük-i Kala-i Kili) "ve hınzır satılsa, satan bir akçe verür, alan yerlü ise nesne vermez, yerlü değilse ol dahi bir akçe verir." hükmünü amirdir. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey yay., İstanbul 1990, c. 2, s. 43-44. Keza "Kanunname-i Vilayet-i Niğbolu Ber Muceb-i Emr-i Hümayun"un 24. maddesinde "Ve resm-i hunzir dahi kovan hakkı devşirüldüğü vakit celb olına. İki canavara bir akçe alına. Ve bojik için kafirler canavar besleseler, ol asılda beslenmiş canavarın birinden bir akçe alalar, ziyade almayalar." hükmü vardır. Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey yay., İstanbul 1991, c.3, s. 417.

10 Akgündüz, a.g.e., c. 2, s 50-51. Fatih'in Umumi Kanunnamesinin bir bölümü olan "Kanun-ı Cebelüyan Bâ Kanun-ı Müzevvec-i Gebran"ın, 53. maddesine göre, subaşı ve süvariler, beğlik bağdan üretilen süci (şarap)den beğlik hakkı olarak şarap alırlar ve yılda iki ay müddetle "menapolye" usulü satarlar. İki aylık satma tekeli (hakkı) dolduktan sonra, subaşı veya süvarinin artan şarabı varsa, onu da zimmilerin şaraplarına ancak onların rızalarıyla ve il narhından olmak üzere sattırabilirler (asıl metinde bunun için "dökmek" fiili kullanılmıştır). Bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey yay., İstanbul 1991, c.1, 355.

Subaşı ve süvariler bazen başka yollarla meselâ müsadere yoluyla ("beğlük edüp") da hamr/şarap elde edebilir: Fatih devrine ait "Kanunname-i Bazar-ı Gelibolu"nun 12. maddesinde "Ve müselleme kafirler kendü mahallelerinde bir meyhaneden gayrı yerde süci satmayalar ve kendü bağlarından gayrı bağlardan şire getirüp evlü evinde satacak olurlarsa ki, kulum bula, hamrlerin beğlik edüp haklarından gele.", deniliyor. Ayrıca aynı Kanunnamenin 16. maddesinde şireye dair âmile danışmadan evlerine koymayalar, aksi takdirde âmil bulursa arabaların öküzlerini beğlik edip kendilerinin hakkından gele. Keza âmile danışmadan açmayalar ve satmayalar, açıp satarlarsa âmil bulunca gümrüğünü alıp haklarından gele", hükmü getirilmiştir. Bkz. Akgündüz, a.g.e., c. 1, s. 490-91.

Kanunnamelerde şaraptan vergi alınmasına dair ayrıca şu örnekler de verilebilir: Kili Kanunnamesi 3. maddesinde deniz yoluyla ve karadan gelen hamrın satışından alınacak vergileri 5 paragraf halinde ayrıntılıca düzenliyor. Akgündüz, c. 2, s. 433-434.

Prizren Sancağı Kanunnamesinin 9. maddesi de hamrdan alınacak vergiyi düzenliyor. Akgündüz, a.g.e., c. 2, s. 473. Keza Varna Kanunnamesi, 3. ve 9. maddelerinde hamrdan alınacak vergiyi düzenleniyor, c. 2, 508. Trepçe Maden Kanunnamesinin sondan ikinci 2. faslında "Kanun-ı ihtisab" c. 2, s. 568.

11 Akgündüz, a.g.e., c. 2, s. 427.

Vergi Toplama Usulü Olarak İltizam

Osmanlı Devleti'nde *mukâtaaların* “doğrudan iltizam”, “iltizam usulüyle eminlik” (*ber vech-i iltizam emanet*) ve “doğrudan emanet usulü” ile üç şekilde işletildiği bilinmektedir. Kısaca bir kere daha hatırlamak icap ederse Osmanlı devletinde bir yerin veya vergi kaleminin vergisi doğrudan belli bir süre için önceden anlaşılan bir miktara özel bir kişiye ihale edilirdi. En çok uygulanan bu usule *iltizam* denirdi.

Bazen çeşitli sebeplerle hiç kimse, bir mukâtaayı, bu usulle üzerine almak istemezdi. O zaman bu mukâtaa devlet namına, adına “emin” denilen bir görevli tarafından işletilirdi. Buna “emanet yoluyla işletme denirdi. Emin, kendisi belli bir ücret aldıktan sonra, topladığı bütün parayı hazineye devrederdi. Bu durumda masraflar da hazineden yapılırdı. *Doğrudan emanet usulü* dediğimiz budur.

Üçüncü bir halde ise daha önce emanet yoluyla işletilen bir mukâtaa talibi çıktığında “iltizam yoluyla emanet” usulüyle işletmeye verilirdi. Bu halde, mukâtaayı iltizama alan kimse umumiyetle orayı daha önce emini olarak işletmiş kimse olurdu. Bu kişi, emini olarak mukâtaayı işlettiği için, onun imkânlarını da yakından bilirdi. Böylece mukâtaanın gerçek geliri de belirlenmiş olurdu. Dolayısıyla iltizam bedeli de açığa çıkardı. İşte bu yazıda sözü edilecek örneklerden ikisi böyledir. Gerçekten, Galata, nu. 25, s. 34-5'deki bir ferman dan öğrendiğimize göre, “bilfiil ber vech-i iltizam hamr emini” olan Franko veled-i İsak ve İlya veled-i Avraham, Yakomi veled-i Yani adlı bir Hıristiyanı dava etmişlerdi. Davacıların savına göre, davanın konusu Yakomi'nin meyhanecilerden yetkisi olmadığı halde vergi tahsil etmesi ve miriye ait bu parayı harcamasıydı. Davacıların bu sebeple Yakomi'den 2600 akça alacakları vardı. Yakomi bunun yanı sıra iltizam eminden habersiz bir de meyhane açmıştı. O, ayrıca Galata meyhanecilerini de emine vergilerini vermemeleri yolunda kışkırtıyordu. Mahkemede Yakomi aleyhindeki bütün bu suçlamalar sabit görülmüştü (20 Rebiülevvel 1013/16 Ağustos 1604). Diğer ferman da (Galata, nu. 25, s. 56-2) gene “bilfiil ber vech-i iltizam hamr emini olan” Musi veled-i Simon ve şeriki (ortağı) olan Franko veled-i İsak nam Yahudiyi mahkemeye başvurmuş olarak buluyoruz. Franko veled-i İsak'ın burada da “mültezimen emin” olduğu dikkati çekiyor. Davacılar, şimdi Kel(?) Reis veled-i Azguri(?), diğer Kel(?) Reis veled-i Yorgi ve Kostantin veled-i Yani adlı üç Hıristiyanı, iltizamlarında olan Mir Ali (bugün *İmraklı*) nahiyesi keferelerinin kendi bağlarında ürettikleri şarap (hamr) ve rakının

(arak) “istimare”¹² vergisini tahsile *vekil* tayin etmişlerdi (17 Cemaziyelula 1013/11 Ekim 1604).

Yukarıda geçen, iltizam emminden habersiz meyhane açılması hadisesi, bir kez daha gündeme getirilmiştir (Galata, nu. 25, s. 35-3). Şimdi davacı mevkiinde olan “bilfiil hamr emini olan Yasef veled-i İsrayil nam Yahudi” idi ve bir Hıristiyanı kendi izni olmadan meyhane açmakla suçluyordu (Evahir-i Rebiülevvel 1013/26 Ağustos 1604). İnsanları vergi toplayıcısına bilgi vermeden meyhane açmaya iten şey, muhtemelen başlangıçta emince istenilebilecek “açma parası” ve sonradan diğer meyhaneciler gibi ödeyeceği düzenli vergiden kaçma arzusu olmalıydı.

Başka bir vakada (Galata, nu. 25, s. 124-1), Darü’s-saltanatı’s-seniyye-i mahmiye-i Kostantiniyye’de bilfiil hamr emini olan Franko veled-i (*boş*)¹³ adlı Yahudinin vekili olan Yasef veled-i İsrayil, mahkemede Musi veled-i Şebekay(?) nam Yahudiyi dava etmişti. Dava konusu, Musi’nin etrafından İstanbul’a getirip sattığı otuz fıçı şarabın vergisini ödememesiydi. Fıçı başına miriye ait olan biner akça vergiden bu satılan şarabın toplam vergisi otuz bin akçayı buluyordu. Gerçekten de kadı huzurunda Musi iddiayı doğrulayıp 30 fıçı şarap vergisinden devlete 30.000 akça borcu olduğunu kabul etmişti (18 Receb 1013/10 Aralık 1604).

İstanbul’da hamr emini olan Franko veled-i İsrayil şarap mukâtaasına iltizam yoluyla emin bulunuyordu. İltizam şartlarına göre, İstanbul, Galata ve sair yerlerdeki meyhanelerde kendi bilgileri olmadan şarap ve rakı satılmayacaktı. Bu yasağa aykırı olarak şarap ve rakı satan olursa, dükkanları kapatılacaktı. İltizam sözleşmesinde yer alan bu şartların dışında, Ramazan ayı yaklaşmakta olduğundan (hükmün yazıldığı vakit Ramazana bir ay kalmıştı), mahkeme tarafından “işbu mah-ı mübarekde hamr ve arak satılmaya deyü kibel-i şer’den dahi tenbih olunup meyhaneler mühürlenmiş”ti. Franko’nun iddiasına göre, bütün bunlara rağmen, Yorgi Borucu, Petro Şişeci, Köse Sinan, Kara Vasil, Yani ve Manol adlı meyhaneciler şarap ve rakı satmışlardı. Bu sebeple, mahkemeye müracaat eden Franko, mahkemeyi harekete geçirmiş ve adamlarıyla beraber sözü geçen meyhanelere giden ayak naibi (keşfe çıkan

12 Aslı “istimâre” olan “istimare” terimi Farsçadan dilimize girmiş bir kelimedir ve sözlükte “değerleme” ve “fiyatlandırma” anlamına gelir. Türkçede bir vergi türünü ifade etmek için kullanılır. Bkz. İstimare “the act of valuing and appraising” bkz. J.W. Redhouse *A Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 103 ve 107.

13 Baba adı yeri boş bırakıldığı için bu Franko’nun kim olduğu açıkça malum değilse de vekilinin baba adının İsrayil olduğuna bakılırsa, kardeşini vekil ettiği düşünülebilir. O zaman söz konusu kimsenin Franko v. İsrayil olması daha muhtemel görünüyor.

kadı yardımcısı) Mahmud Efendi, bu meyhanelerin her birisinde bir alay fesekanın (fasıkların) oturup meclis kurup saz ü söz ile fisk ettiklerini müşahede edip gelip kadıya haber vermişti (Galata, nu. 25, s. 138-4; gurre-i Şaban 1013/23 Aralık 1604). Bu belgenin derkenarında şöyle denilmiştir: “Hüccet-i şer’iye ve ellerinde olan emr-i şerif ve şart-ı iltizamları mucebince amel olunmak buyuruldu.” Bu kayıta, Ramazan ayı münasebetiyle hem mahkemenin getirdiği içki satılması yasağı ve bu sebeple meyhaneleri mühürlemesi, hem de iltizam sözleşmesi ve bu sözleşme gereği hamr eminine verilen fermana atıf vardı.

Yukarıdaki belgeden on beş gün sonra, 15 Şaban 1013/6 Ocak 1605 tarihinde, İstanbul, Galata, Üsküdar ve Haslar kadılarına gönderilen bir ferman da (Galata, nu. 25, s. 164-1) halen hamr emini olan Franko’nun Dersaadetime arzuhali üzerine iltizam sözleşmesine dahil olan kazalarda olup hamr alan meyhanecilerin aldıkları hamrın her medresinden birer akça masdariyye vermeleri emrediliyordu.¹⁴ Masdariyye vermeden ve yazdırmadan gizlice (hufyeten) şarap alanlardan ellişer filori cerimelerin alınacağı iltizam şartları içindeydi. *Cerime* para cezası demektir; 50 filori ise 50 altın para demektir ki ciddi bir ceza sayılırdı.

Şarap emini olan Franko arzuhaliinde halen Galata kazasında vaki bazı zimmilerin iki seneden beri üzerlerine lazım olan masdariyyeyi vermediklerinden şikayetçi idi. Sadır olan ferman-ı hümayun ise Hıristiyan ve Yahudi meyhanecilerin iki seneden beri vermedikleri masdariyyeyi eksiksiz vermelerini emrediyordu. “Masdariyye” vergisi müskirattan ve sair bazı envalden alınan vergi anlamına gelen bir terimdi.¹⁵ Bu vergiyi toplayanlara da “masdariyyeci” veya “masdariyye emini” denirdi.

Halkın mültezim eminden şikayeti

Buraya kadar olan belgelerde *davacı* konumunda olanlar mültezim eminlerdi. Oysa bazı hükümlerde de halk bu vergi toplayıcılarından şikayetçi

14 Burada şaraptan alınan vergi demektir. Öte yandan, bir tür gümrük de masdariyye olarak adlandırılmıştır. Dahili gümrükler dört sınıfa ayrılır. Amediye, reftiye, masdariyye ve bac-ı ubur. Masdariyye “nakledilen yerden (*sic*) tüketilen ithalat malı emtiadan” alınır. Akgündüz, age., c. I, s. 166. Masdariyye Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*’ne (MEB, İstanbul 1983, c. II, s. 413) *mastariyye* imlasiyle alınmıştır. Masdar arapça birşeyin kaynağı, çıktığı yer demektir. Geliş gidiş vergisi olarak tanımlanmıştır. Orada Süleyman Sudi’nin bunu bugünkü bilgilere göre harcama, tüketim (sarfiyat-istihlak) vergisine benzettiği not edilmiştir. Ağaçtan veya madenden yapılan fiçı musluğuna da masdariyye denir. A.g.e., c. II, s. 414.

15 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s. 1356.

oluyordu. Böyle belgelerden birinde, evahir-i Cumadelahir 1013/22 Kasım 1604 tarihli Galata kadısına hitaben yazılan bir fermanında (Galata, nu. 25, s. 166-1) bu sefer hamr emininin kardeşinden şikayet ediliyordu. Şikayetçi öyle sıradan bir kimse değil bizzat Fransa elçisi idi. Fransa elçisi ellerinde ahidnâme-i hümayun olduğundan bahsederek ellerindeki ahidnâmeye göre, benderlerde (limanlarda) olan konsolosları ve sair Fransalılara müdahale edilmemesi gerektiğini ileri sürüyordu. Halbuki halen hamr emini olan Franko'nun kardeşi Manol adlı Yahudi, ortaklarıyla Bandırma kasabasında reaya ile niza halindeyken, orada bulunan Fransa konsolosunun bir dahli yok iken ona sövüp hakarete bulunmuş, sakalını yolmuş ve yüzüne yumruk atmıştı. İş orada da kalmamış konsolosun ve Bemardo adlı Fransalının evini basıp sandıklarını kırmış, elbiselerini ve iki cariyesini alıp götürmüşlerdi. Ferman şöyle buyuruyordu:

İmdi ahidnâme-i hümayunuma muhalif Fransalılara teaddi olunduğuna rıza-yı şerifüm yokdur buyurdum ki (boş) vardukda bu fesadı edenleri taht-ı hükümetinizde bulunursa ihzar idüp ve eğer ahar kadılıkda ise âdem gönderüp mahall-i hadiseye götürüp husemâ ve bîgaraz memleket halkı muvacehesinde hakk üzere teftiş eyleyüp garet olınan emvali alıvirdükden sonra vaki hali tafsil üzere yazup arz eyleyesin ki ahd ü emane mugayir teaddi eyledükleri için emrim ne vechile sadır olursa ana göre amel eyleyesin ve eğer muhalefet iderse kendülerini suret-i sicilleri mezkur kulum ile Astane-i saadetime irsal eyleyesin ve min ba'd mütenebbih olup taht-ı hükümetinde olan konsoloslara ve sair Francalulara ahidnâme-i hümayunuma muhalif ve evamir-i şerifeme mugayir ümenâ ve ummal taifesinden ve gayrılardan kat'an bir ferdi dahl u taarruz itdürmeyesin şöyle bilesiz ve ba'de'n-nazar(?) bu hükm-i hümayunumu elinde ibka idüp alamet-i şerifime itimad kılāsız tahriren fi evahir-i Cumadelahire li sene selas aşara ve elf. Be-makam-ı Kostantiniyye el-mahruse" (Evahir-i Cumadelahir 1013/14-22 Kasım 1604)

Yine hamr eminlerinden şikayet eden ve Galata kadısına yazılan 20 Receb 1013/12 Aralık 1604 tarihli bir fermanında (Galata, nu. 25, s. 166-2) Gabriyel(?) adlı bir zimmînin padişaha dilekçe sunduğu görülüyordu. Bu kişi, merhum İbrahim Paşa zamanında tabi olan zimmîlerden olup sefer-i hümayunda küffara karşı savaşmış ve yaralanıp İstanbul'da kalmıştı. Halen Galata'da bir miktar şirası olup satmak istediğinde hamr eminleri haddinden ziyade akça talep etmişlerdi. Fermanında zimmînin mevcut olan şirasından sadece miriye ait olan verginin alınması buyurulmuştu. Demek ki, hamr eminleri, şaraptan başka şiranın satışından da vergi alıyorlardı.

Hamr emînlerinden şikâyet sadece bunlardan ibaret değildi. 6 Zilkade 1013/26 Mart 1605'te Mir Ali (İmrâlı) adası kadısına gönderilen bir ferman da (Galata, nu. 25, s. 174-1) zikredilen kazada olan kefere taifesinin kalabalık bir halde Divan-ı Hümayuna gelerek İstanbul, Haslar ve Üsküdar kadılıklarında kadîmden olan hamr mukâtaasından başka taşralarda sonradan ihdas edilen hamr mukâtaası için mültezimlerin kendilerine ziyade zulmettiklerini ve ayrıca aldıkları parayı Hazine-i Amireye vermeyip zimmetlerine geçirdikleri ileri sürüp şikâyetçi olmuşlardı. Ada halkı, sonradan getirilen şarap vergisinin üzerlerinden kaldırılmasına karşılık cizye asıllarına ve evkaf cizyelerine on beşer akça zammolunmasına razı olacaklardı. Ferman da bu yolda sadır olmuştu: 1012 Zilkadesinin guresinden (1 Nisan 1604) arz olundukta taşralarda hadis olan (sonradan konulan) hamr vergisi mukâtaası kaldırılıp keferenin cizyelerine on beşer akça zammolunmak ferman olunmuştu.

Bu defterde çok dikkat çekici bir hadise de Kapı Dağı nahiyesine bağlı bazı köy halkının iki seneden beri şarap vergilerini vermemeleri sebebiyle yaşanan bunalımla ilgiliydi. Bu olay, üç ayrı ferman da (Galata, nu. 25, s. 182, 183-1 ve 184-1) fakat aşağı yukarı aynı şekilde ve aynı kelimelerle anlatılmıştı; yalnızca birinde suçlulara kürek cezası verildiği de belirtilmişti. Hadise şöyle özetlenebilir: Hamr mukâtaası emini olan Manol adlı Yahudi 4 Rebiülevvel 1013/31 Temmuz 1604 tarihli bir ferman alarak iki yıldan beri şarap vergilerini ("istimarelerini") vermeyen Kapı Dağı nahiyesine bağlı Erdek, Bandırma, Dutlıman ve Yenice köyleri ahâlisinden birikmiş vergi borçlarını talep etmişti. Üretilen 2.320 fıçı şarabın iki yıllık vergisi toplam olarak 796.800 akça tutuyordu. Elindeki emr-i şerif üzerine Erdek'e gidip vergi tahsil etmek isteyen Manol'a, önce ahâliden 30 kişi borcunu ödemeyi kabul etmiş fakat ardından caymışlardı. Köylüler, "biz Havass-ı Hümayun reayası değiliz, Bursa'da Şehzade Sultan Mehmed Han'ın satın alınmış (müşterâ) kullarıyız" diyorlardı.

Bu durum üzerine, köylüler ile hamr mukâtaası emini arasındaki uyuşmazlığı çözmek için İstanbul'dan özel bir yargıç atanmış (müvellâ), bu kimse de ihtilafı vergi emini lehine sonuçlandırınca köylüler ayaklanıp yargıcı hapsedmiş, vergi emini de öldürmek istemişlerdi. İşin gittikçe sarp sardığını anlayan emîn ve müvellâ ile köylüler arasında iki yıllık vergi borcunun 400.000 akça olarak ödenmesinde uzlaşmıştı. Bu hesaba göre, birikmiş vergi borcunun neredeyse yarısı silinmiş oluyordu.

Köylülere sağlanan bu kolaylığa rağmen, Kapı Dağı naibinin müdahalesiyle köylüler bu parayı da ödemekten imtina etmişlerdi. Durum vahamet kesbetmişti. Köylüler ayaklanmıştı. Üstelik bu başka köylüler bakımından da

sui-emsal oluştuyordu, onlar da silahlanarak görevlileri köylerine sokmaya başlamışlardı. Ulema ve ehl-i örf padişaha başvurarak durumun önünün alınmasını istiyordu. Aksi halde kimseden bir akça vergi almak mümkün olmazdı. Sorun, Erdek'te bu hadiseye elebaşılık eden şahısların yakalanıp bağlanarak *küreğe konulmak üzere* İstanbul'a gönderilmesi emriyle çözülmek istenmişti. Bu ağır cezalandırmanın başkaları için ibret oluşturması ve böylece benzer yola sapmak isteyenlerin caydırılması amaçlanmıştı.

Bu emrin uygulanıp uygulanmadığını, uygulanmışsa nasıl uygulandığını bilmiyoruz ancak bu belgelerin varlığı bize zikri geçen bu havalide hamır/şarap vergisi toplamada ciddi zorluklarla karşılaşıldığını gösteriyor. Bundan yola çıkılırsa, bu dönemde şarap üreticilerinin ekonomik gücünün zayıf olduğu istidlal edilebilir.

Bu olayın sebepleri özel olarak araştırılmaya değer görünüyor. Şimdilik bazı düşüntüler şöyle ifade edilebilir: Vergi köylülere ağır gelmiş olabilir. Bunun yanı sıra, vergi toplamakla görevli olan kimselerin halka iyi muamele etmedikleri ve onları tahrike kaptıracak hareketlerden kaçınma gereği duymadıklarını akla geliyor. Öte yandan, Kapı Dağı naibinin de köylülerin yanında yer alması son derece ilginçtir. Bu durum, ihtilafın çözümünün o kadar da kolay olmadığını gösterse gerektir, aksi halde bir kadı yardımcısının böyle tehlikeli bir işe kalkışmayı göze alması kendisinden kolayca beklenebilecek bir şey değildir. Ancak birçok kere olduğu gibi naibin yerliden olma ihtimali, onu hemşerilerinin yanında yer almaya yöneltmiş olabilirdi.

Vakıf reayası köylülerin vergi karşısında konumları

Köylülerin Havass-ı Hümayun reayası olmadıklarını, Bursa'da Şehzade Mehmed Han'ın satın alınmış köleleri olduklarını söylemelerinin hukuki bir dayanağı olabilir. Nitekim Galata kadısına yazılan 15 Rebiülevvel 1013/11 Ağustos 1604 tarihli başka bir fermana (Galata, nu. 25, s. 187-1), aynı vakfın mütevellisi, Kapı Dağı nahiyesinde Bandırma ve Meyhaniye köylerinde *baylos* ve Fransa elçilerince kapıcılar gönderilip gemilere ve kayıklara şarap yüklendiğini fakat *bac resminin* verilmediğinden yakınıyor. Elçiler ise vergi alınmamasına dair ellerinde ferman olduğunu savunuyorlardı.¹⁶ Vakıf yöne-

16 Diplomatlara bazı imtiyazların tanındığı aşağıdaki belgeden de anlaşılmaktadır. 24 Rebiülahir 1013/19 Eylül 1604 tarihli bir fermana, yeni padişahın cülusu sebebiyle, Venedik baylosunun elindeki emr-i şerifi yenilemek (tecdid etmek) istediği bildirilmişti (Galata, nu. 25, s. 181-3). İstanbul, Galata, Haslar kadılarına yollanan fermana, Venedik bayloslarının kendi tüketimleri için her sene getirttiği on bin medre hamrın gümrükten

ticisi bu köyler evkaf köylerindedir ve yüklenen şaraptan vergi alınmaktadır, demektedir. Ferman durumun tedkik edilmesine, mütevellinin bildirdiği gibi ise bu durumda elçilerin vergilerini vermesini buyurmaktadır.

Evahir-i Rebiülevvel 1004/24 Kasım-3 Aralık 1595'te kaydedilen bir hüccette, Kapı Dağı mukâtaası da Şehzade Sultan Mehmed Han evkafına ait gösterilmişti.¹⁷ Yine evail-i Zilkade 1003/ 8-17 Temmuz 1595 tarihinde işletmeye, üçüncü bir kimsenin ortak olarak katılması dolayısıyla mahkeme defterine kaydedilen bir belgede, iki kardeşin, Şehzade Sultan Mehmed Han evkafına ait Marmara adasındaki Arablar, Efşeme, Kotalı ve Karabiga köyleri cizye, a'şar (öşürler), gallât (galleler), resm-i arûsâne (gerdek vergisi), beytülmal-i âmme ve hâssa, yave (sahipsiz hayvan vergisi), kaçgun, cürm ü cinayet ve bad-ı hevasını 1003/1595 Mart başlangıcından üç yıl tamamına değin, her senesini 120.000 akçaya bir ortaklık şeklinde iltizama aldıklarını görüyoruz. Kardeşlerin elinde vakıf mütevellisinin verdiği kağıt bunu belgeliyordu. Sonra bu iki kardeş, kendilerine bir Yahudiyi ortak almışlardı.¹⁸

Yukarıda verilen son iki örnek, burada ilk defa sözü geçen belgelerden daha önceki tarihlere aittir. Şimdi de bu tarihten sonraki bir kayıta benzer durumla karşılaşıldığı görülmektedir. Bu defa, İstanbul'da bulunan Şehzade Sultan Mehmed Han evkafına ait Galata'ya bağlı bir ada (Tuş(?) adası) mukâtaasının bütün mahsulâtı, 1028/1619 senesi Rebiülevvel ayına tekabül eden Mart başından itibaren vakıf mütevellisi olan Dergah-ı ali müteferrikası Hızır Ağa tarafından iltizam üzere Avraham ve Mehmed Beşe'ye verilmiş, onlar da her şeyde yarı yarıya ortak olmak üzere kabul etmişlerdi.¹⁹

Şehzade Sultan Mehmed evkafına dair bu belgeler, köylülerin biz Havass-ı Hümayun reayası değiliz, adı geçen evkafın müşterâ kullarıyız, savunmasını anlaşılabilir kılmaktadır. Yalnız burada satın alınmış anlamına gelen "müşterâ" kelimesi izaha muhtaçtır, belki ortakçı kullar söz konusu edilmektedir. O sebeple, köylülerin tarafını tutan Kapı Dağı naibinin tavrı da anlaşılabilir olmaktadır.

muaf olduğu ve bu yolda ellerinde emr-i şerif dahi mevcut olmasına rağmen, olugelmiş muhalif Bandunna İskelesinden ve sair iskelelerden getirdikleri hamırdan gümrük alınmamak hususunda emr-i şerifin yenilenmesini reca etmişti. Ferman kadılarına durumun baylosun belirttiği şekilde olması halinde gümrük vergisi alınmaması, uslub-ı sabık üzere ve ahidnameleri mucebince zikr olunan mikdarı hamırlarından bundan sonra gümrük alınmaması yolunda sadır olmuştu. Eski ferman 1006 senesi Rebiülahirinin on beşinci gününde (25 Kasım 1597) merhum ve mağfurun leh Hüdavendigâr zamanında verilmişti.

17 Galata, nu. 19, v. 79a-2.

18 Galata, nu. 19, v. 15a-2.

19 Galata, nu. 45, v. 12a-5.

Burada bir şeye daha temas etmek gerekir: Vergi alınmasına temel olmak üzere belgelerde bazen şarabın bir “medre”sinden, bazen de bir “fıçı”sından söz edildiği göze çarpıyor. Bunlar sıvı ölçü birimleridir. Walther Hinz’e göre medre (veya metre yahut medara) her biri 2 okka olan 4 “kilinder”lik bir Osmanlı sıvı ölçüsüdür ve 10,256 litreye tekabül eder.²⁰ Fakat bir fıçının kaç litreye tekabül ettiği sorusu belirsizdir. Ömer Lütfi Barkan’ın yayımladığı birçok kanunnâmede çeşitli hallerde hamırdan alınacak vergiler hakkında da hükümler vardır.²¹

Bahsettiğimiz bu ihtilaflardan başka bir de Galata’da meyhanecilerin kendilerine kethüda seçtiklerini görüyoruz. Evail-i Safer 1013/29 Haziran-8 Temmuz 1604) tarihli Galata kadısına yazılan bir fermanda (Galata, nu. 25, s. 177-1) Galata’da meyhaneci olan gayrimüslimlerin padişah dergahına gidip, 1013 yılının Safer ayı (29 Haziran 1604) başında aldıkları hüccet gereğince, kendi üzerlerine ittifakla Yorgi’nin kethüda ve “muhassıl-ı emval” tayin edilmesini tasdik etmesini istemişlerdi yani kethüdaları aynı zamanda emval muhassılı, başka bir deyişle, vergi toplayıcısı olacaktı. Meyhanecilerin beyanına göre müstakil kethüdaları ve muhassılları olmadığından, tekâlif-i örfiyenin toplanmasına pek çok kimse karışıyor, bu da yoksul ve güçsüzlere zulüm oluyordu: “Cem ve tahsile eyâdi-i kesire tedahül etmekle fukara ve zuafaya külli gadr ve hayf olmakla, bunun için müstakim kimesne üzerimize kethüda ve muhassıl tayin olunmak” lazımdı.

19 Şevval 1014/27 Şubat 1606 tarihli başka bir sicil kaydında, belirtilmemiş olmakla beraber büyük ihtimalle Galata’da şarap ve sair içkilerden ve bazı diğer ihraç mallarından ayrıca alınan vergileri tahsil işini yürüten masdariye emini olan Haydar veled-i Yasef nam Yahudi’nin, Manol veled-i Yakub adlı bir zimmîden “iki mançene zeyt[in] yağını getirip masdariyyede yazdırmayıp hufyeten (gizlice) çıkardı”ğundan bahisle şikayetçi olması üzerine, Manol iki mançene zeyt yağını masdariyyede yazdırmayıp gizlice çıkardığını itiraf etmiş, fakat “zikrolunan yağda reis Ömer Beşe ile ve gayrı gemi yoldaşlarım ile bile şirket üzerineyiz”, diyerek gemi reisi ve yoldaşlarla birlikte olduklarını bildirerek, bu ifadeyle sorumluluğun onlara da teşmil edilmesini istediğini göstermişti.²²

20 Walther Hinz, *İslamda Ölçü Birimleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 55.

21 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Birinci Cilt Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 45, 138, 186, 211, 239, 253, 284, 292, 301, 302, 316, 320.

22 Galata, nu. 30, v. 34a-2. Mancana/Mançene şimdi *damacana* denilen su kabının eski adıdır. Küçüklerine *kartek* denilir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, İstanbul 1983, c. II, s. 404.

Netice

Sonuç olarak, değerlendirmeye tabi tuttuğumuz Galata Kadılığının 25 sayılı sicil defterinden derlenen toplam 15 adet belge, vergi toplayıcılarla vergi mükellefleri arasında ciddi sorunlar ortaya çıktığını göstermeye yetmiştir. Mültezimler vergileri zamanında toplayamamaktan ve vergi yükümlülerinin tabir yerindeyse vergi kaçırmalarından şikâyetçiydiler. Halk ise vergileri ağır buluyordu. Hatta belli bir vakfa ait köleler olmaları sebebiyle devlete (miriye) vergi vermekten kaçınıyorlardı. Yabancı diplomatlarla vergi toplayıcıları arasında da zaman zaman vergiden muaf olup olmama hususunda meseleler ortaya çıkmıştı. Sadece burada bahis mevzuu edilen belgelere bakarak Osmanlı vergi sisteminin bütün bir resmini görmek mümkün değilse de, bu sistem hakkında bazı fikirler edinmek olanaklı görünüyor. Öte yandan, Osmanlı vergi sisteminin nasıl uygulandığını araştırmada şer'îye sicillerinin önemli bir kaynak olduğu, bu vesileyle bir kere daha, belirginleşmiş olmaktadır. Bu tür araştırmalar kanunnamelerin uygulamada aldığı şekli belirlemek bakımından da ayrıca büyük önemi haiz olacaktırlar.

Bu yazıda Osmanlı devletinde “hamr” yani şarap mukâtaası emini vasıtasıyla toplanan vergiden söz edilmektedir. Kaynağımız İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivinde muhafaza edilen Galata Kadılığının 25 sayılı defterindeki ilgili belgelerdir. Konuya dair oldukça çok belgeyi içeren bu defterdeki malzeme ancak işin iç yüzünün bir kısmını anlamaya imkan vermektedir. Belgelerin tarihi olan Hicri 1013 tarihi, Miladi takvimde 1604'e denk gelmektedir. Meseleyi hem zaman olarak, hem de mekan olarak daha geniş çerçevede ele alıp değerlendirmek icap ederse de bu yazı konuya ilgiyi çekme bakımından yararlı olabilecektir.

Anahtar kelimeler: Tekâlîf-i şer'îye, tekâlîf-i örfiye, hamr, şarap vergisi, arak, hamr emini, hamr resmi, istimare resmi, masdariyye, masdariye emini, Kapıdağı, Bandırma, Erdek